

Ateizm näme?: Ateizmiň görnüşleri

Category: Edebi makalalar, Filosofiýa, Kitapcy, Nukdaýnazar
написано kitapcy | 23 января, 2025

Ateizm näme?: Ateizmiň görnüşleri ATEIZM NÄME?

► ATEIZMIŇ GÖRNÜŞLERİ

Taňry ynanjyny kabul etmeýän ateistler-de, dindarlar ýaly, öz aralarynda tapawutly toparlara aýrylypdyrlar ýa-da iň azyndan aýry netijä barsalar-da, ateizme tapawutly düşündirişler beripdirler. Şeýlelikde, ýeke-täk ateizm kesgitlemesinden söz açmak dogry bolmaz. Esasy liniýalary bilenem bolsa, ateistleriň öz garaýylaryndan ugur alyp, olary şeýle toparlara bölmek bolar:

A. Absolýut ateizm

Käwagt ateistleriň pikirine görä «Ateizm» Taňryny ret etmekden başga-da, aňda Taňry pikirinw eýe bolmazlyk diýmegini aňladýar. Bu garaýşa görä, ynsan doganyndan Taňry düşünjesine eýe bolmandygy üçin, ret etjek zady-da ýok. Bu hili ateizm absolýut ateizm hökmünde kesgitlenilipdir we tarapdarlaryna-da absolýut ateist diýlipdir.[1] Bu garaýsy goraýanlaryň arasynda Pol Anri Golbah, Çarlz Bredlou ýaly akyldarlar hem bar.

Absolýut ateizm bilen baglanychkly örän köp sanly çekişmeler bolup geçdi. Adamlaryň doglan wagty ynançsyz bolýandygy hakynda tassyklama ýalana çykarylypdyr we käbirleri inkär etseler-de, az wagtdan soňra ähli adamlaryň aň we könlünde bir ýaradyju pikiriniň bardygy belli edilipdir. Aýratyn hem bagtly we saglykly günlerinde Taňryny inkär eden ateistiň kynçylykly wagtlarynda oňa sygynmasy absolýut ateizmiň mümkinsizligine degişli bir mysal hökmünde öñe sürlüpdir. Bu çekişmeler bilen baglanychkly jikme-jik maglumatlary işimiziň soňraky bölümlerinde bereris.

B. Teoretiki ateizm

Ateizmiň birinji garaýsyndan biraz parhly bolup, «Taňrynyň barlygyny ret etmek» şeñilinde-de kesgitlenipdir. Aslynda ateizm diýlende, akyla şu şu kesgitleme gelýär. Filosofiýada ähmiýetli hasaplanýan we Taňry ynanjyna agyr tankytlar ýoneldýän ateizm formasy-da şudur. Ýagny oýlanyp, çekeleşip, aň taýdan çytraşmak arkaly Taňrynyň barlygyny ret etmek we munuň bilen baglanyşykly tassyklamalary çüýretmäge çalyşmakdyr. Teoretiki ateizm diýilýän bu garaýışda dindarlaryň tassyklamalary we Taňrynyň barlygyny subut edýän delilleri tankyt obýektu bolup hyzmat edýär. Bu prosesde Taňrynyň barlygyny çüýretmäge gönükdirilen garşylyklaýyn tezisler öñe sürülyär.

Teoretiki ateizmde Taňrynyň barlygy inkär edilmek bilen çäklenilmändir, bu düşünje bilen baglanyşykly bolup, gündelik gudrat, Allanyň buýrugy, pygamberlik, ylahy kitaplar, ölümsizlik we ahyret durmuşy ýaly ynançlar-da tankytlanypdyr we ret edilipdir. Aýratyn hem, bu hili ateizmde diňe teistik Taňry düşünjesi maksat edilip alynmandyr, munuň ýany bilen mistik, mifologik, transandantal (artykmaç) ýa-da antropomorfik garaýışlar bilen bir hatarda, panteizm we deizm ýaly bir görnüşde Taňry ynanjyna ýer beren beýleki akymlar-da ret edilipdir.

Ateizmiň «Taňrynyň barlygynyň ret edilmegi» görnüşinde kesgitlenmegini has-da yñdarma dindarlar tarapyndan edinilendir. Çünkü olaryň garaýsyna görä, ateizm dine garşy bir reaksiýadır.^[2] Dindarlara görä, Taňry öñden, aslynda bar. Onuň barlygy sek-şübhesiz ýagdaýda kabul edilen zat. Ýoklugy hakynda pikirlenmek-de mümkün däl. Ýagdaý şeýle bolsa, barlygy hakynda şüphe bolmaýan Taňryny ateistler bilnikli we bilgesleýin ret edýärler.

Taňrynyň barlygyna ynanýan we ateizmi ýokardaky ýaly görnüşde kesgitleýänlere görä, ateist näme üçin ynanmaýan zadyny beýan etmäge, düşündirmäge we esaslandyrmagá mejbür? Tersine bolanda ol dogmatik bir görnüş bilen, hiç bir motiwsiz Taňrynyň barlygyny inkär eden bolup çykýar. Şeýle hem, ateizmiň

peýdasyna öñe sürlen motiwleriň in köpüsi-de, ynanýan adamlaryň pikirine görä bir reaksiýanyň miwesi bolup, içinde bir topar gapma-garşylyklar we deňagramsyzlyklary yerleşdirýär.

Bulara garamazdan, ateistlerem Tañryny ret etmek bilen çäklenmändirler, elbetde, birnäçe motiwleri öñe sürüpdirlər. Bularyň ýany bilen-de ynanýan adamlaryň Tañrynyň barlygynyň haýryna dile getiren, aýdýan faktlaryny tankytlamaga çalşypdyrlar. Şeýlelikde, düşünje taryhynda örän çynlakaý we reňkli çekişmeleri orta goýupdyrlar. Bu motiwleriň ähmiyetli bir bölegini-de işimiziň soňraky bölümlerinde ele almaga çalsarys.

Ýöne görünýän esasy zat bu çekişmelerde ateistler diňe goranma we garşy tarapyň tezislerini ýalana çykarma ýagdaýynda galypdyrlar. Ýagny çekişmelerde özlerine mahsus güýçli tezisleri öñe sürmändirler. Teistleriň elliñde bolsa, ynanmalaryna getirýän örän köp faktlar bar. Munuň ýany bilen bir adamy töwereginde bolýan we tejribe eden gündelik durmuşyna degişli informasiýalar-da Tañry ynanjyna äkidýär. Artykmajy bilen elde bar faktlara seredilende we başlangyç kararsyz bolnanda, Tañrynyň barlygyny ret etmegiň örän kynlaşýandygy, hatda mümkün däl bir hala gelýändigi görülýär. Elbetde, Tañrynyň barlygy bilen baglansyıkly gürrüň edilýän faktlara käbir tankylary getirmek mümkün. Ýone faktlaryň tankyt edilmegi ýa-da olaryň gowşak nokatlaryna yşarat edilmegi bilen ol faktlaryň esasy ideýasynyň çüýredilip bilinmeginiň arasynda uly parhlar bar.

B. Praktiki ateizm

Ateizm ýokardaky kesgitlemelerden tapawutly bolup, käte-de «göýä Tañry ýokmuş ýaly ýaşamak» ýa-da «Tañryny gündelik durmuşa sokmazlyk» şeklinde kesgitlenipdir. Muña-da praktiki ateizm ady berlipdir. Bu hili ateizmde kişi has-da artykmajy bilen durmuşyndaky ýagdaýy we özünü alyp barşy bilen, durmuş stili, prinsipi we endikleri bilen tañrysyz bir dünýä we tañrysyz bir durmuş gurmagy isleýär. Munuň ýanynda Tañry bilen

baglanyşykly iň bir owunjak zady-da oýlanmazlykda, özünü dinden, ybadatlardan we bular bilen baglanyşykly şagalaňlardan-da uzak tutmaga çalyşýar. Praktiki ateizm garaýsynda Tañrynyň teoretiki çekişmeler bilen ret edilmegi ikinji planda galyberýär.[3]

Praktiki ateistler we passiw bolmak bilen öz aralarynda iki topara bölünýärler. Passiw bolanlar Tañrynyň barlygyny ret etmek bilen birlikde, dini ynançlar bilen ýa-da dindarlar bilen bir problemasy bolmaýan, muňa garamazdan, öz dünyäleri bilen ýasaýan we içlerini hümledip ýören kişilerdir.

Aktiw bolanlar bolsa, aňlarynda we gündelik durmuşlarynda Tañry ynanjyny ret eden, munuň bilen birlikde Tañryny ýatladýan her hili pikir, ideýa, simwol we herekete garşy söweş açan kişilerdir. Bu hili ateistler dindarlar bilen-de mydama göreşmegi we adamlary deňsizleşdirmegi özlerine maksat edinenlerdir. Munuň üçin bu kişilere käte reaksiyoner ýa-da hereketçi ateistler-de diýilýär. Filosofiýadaky wekilleriniň arasynda L.A.Feýerbah (1809-1872), F.Nişse (1844-1900), Z.Freýd (1856-1940) we K.Marks (1818-1883) ýaly meşhur akyldarlar-da bar.[4] Gürrüni edilýän filosoflar teoretiki taýdan Tañry ynanjyny çüýretmäge çalyşmak bilen kanagatlanman, munuň başga-da praktikada ynançsyz bir jemgyýetiň hyályný-da gurupdyrlar.

Praktikada bir ynsanyň ynançsyz bolmagy ýa-da dinsiz ýaşamaga çalyşmagy diýseň kyn. Yöne biziň döwrümüzde ateizm bir ynanç meselesi bolmakdan çykyp, ýykyp-ýumrujuy we ahlaksız ideologiýalaryň guralyna öwrüldi. Ýagny, bir söz bilen aýdanyňda adamlar özlerini ýa-da başga birini içi boş birtopar prinsipler üçin dinsiz ýaşamaga ýa-da moral gymmatlyklary terk etmäge mejbür edipdirler. Şeýlelikde, praktiki ateizmiň durmuşa geçirilmegine mümkünçilik we ýer taýýarlanypdyr. Şonuň üçin praktiki ateizm bir mejburligynyň we bir ideologiýanyň hasyly hökmünde orta çykypdyr. Her näçe bu mejburligynyň arkasynda buthananyň we ynsan söýgüsinden uzak bolan käbir dini taglymatlaryň ynsanlardaky akyl almaz dyzamalary bolsa-da, netijede, özleri has uly bir ýalňşa düşüpdirler we ynsan tebigatyna ters gelýän hereketleri orta goýupdyrlar.

Bu hili ateizmiň täsirine düşen adamlaryň esasy köpcüligi ýalñyz galanlarynda ýa-da bir ýol bilen ýykyjy ideologiýanyň täsirinden gutulanlarynda, has ümsüm we logikaly, akyllý pikirlenmäge başlapdyrlar. Wyždanlaryndan gelen sese gulak gerip, käbir manysyz toslamalara we gaçışlara ynanmagy bes edipdirler. Durmuşa parhly bir şekilde garamaga başlapdyrlar, dünýäni, ýasaýsy, tebigaty we janlylar dünýäsini bir başga göz bilen synlamaga başlapdyrlar.

G. Gyzyklanmaýanlaryň ateizmi

Birnäçe akyldarlar Tañrynyň barlygyny ýa-da ýoklugyjy çekeleşme gürrüñini etmezden, bu meselelerden uzak durmagy maksat edinipdirler. Her iki ýagdaýyň-da den derejede manysyz işdigini öňe sürüp, mesele bilen ilteşiksiz galmagy gowy görüpdirler. Bu hili ateistlere görä, ynsan diňe bar bolany bilen oňmaly, görünýän älemin aňrysyna, ol tarapyna gyzyklanmaly däl. Şonuň üçin dünýäniň aňrysindaky her haýsy bir barlyk hakynda položitel ýa-da otrisatel pikirde, garaýışda bolmaga ýa-da gürrüň etmäge çalyşmak manysyz iş etmek bolar. Tañrynyň barlygyny tassyklaýanlar-da, ýoklugyny subut etmäge çalyşyanlar-da ýalňyşýar. Çünkü bularyň ikisi-de fiziki älemin daşyndaky çekişmelere, jedellere girýärler, biderek zatlary gürrüň edýärler. Bu pikirde gezýänler özlerini klassyk manyda ateist hökmünde atlandyrmağandan gaça durupdyrlar. Yöne özlerini ateist hökmünde görmezliklerine garamazdan, bularyň teist bolýandygyny-da aýtmak kyn. Şu sebäpli, Tañrynyň barlygyna gyzyklanmasyz galmalary, netijede ony ret etmek ýaly bir zat bolar. Çünkü ony kabul edip boljak ýa-da ynanyljak barlyk hasaplamaýarlar. Asyrymyzyň birinji ýarymynda, aýratyn hem Ýewropada örän täsirli olan logiki pozitiwizm mekdebi bu hili garaýyň güýçlenmeginde uly rol oýnapdyr.[5]

Yöne bu garaýyň ownuklygy we ýetersizligi derrew göze ilýär. Ynsanyň tebigatynda oýlanma we akyl ýetirme güýji bar. Bu güýçler özünü diňe fiziki älem bilen serhetli görmezlikde, has-da öňe gidip, barlygyň öňüni, bar olan halyny we soňunu

pikirlenýär. Ýene bu güýçleriň saýasynda ynsan barlyk äleminiň diňe maddy bolmadygyna, ýasaýsyň şeýle bir ýonekeý we manysyz görünmeýändigine ynanýar. Adamlaryň örän köpüsi birnäçe çuňñur pikirlere çümüp, öz barlygy bilen baglanyşykly bahalar berip bilýärler.

Indi bütün bulary äsgermezlik etmek we derrew adamlary iň durmuşy meselelere garşı gyzyklanmazlyga çağyrmak gülkүnç görünse gerek. Aslynda munuň hem teoriýada, hem praktikada mümkün däldigi-de köre hasa. Birtopar adamlaryň gündelik durmuşyň hysyrdylaryna çümüp, ömrünü tüketmegi we käbir nukdaýnazarlardan gaça durup, dini ynançlara parhsyz bolmagy, ýazgysyz bir şekilde ýaşamagy olaryň betbagtlygyndan başga zat däldir. Ýone bu ýagdaý başgalaryny-da birmenzeş görnüşde hereket etmäge iterip bilmeyşi ýaly, hiç kimi-de barlyk hakynda oýlanmakdan mahrum edip bilmez.

D. Ideologik (materialistik) ateizm

Özeninde filosofik problemasy bolan ateizm käte ideologik prinsip hökmünde goralypdyr we syýasy serişdä öwrülipdir. Esasan hem Karl Marks, Fridrih Engels (1820-1895) we W.I.Leninin (1870-1924) garayışlaryndan ugur alnyp gurlan sosialistik dolandyryş formalarynda ateizm kommunistik partiýalaryň propoganda guraly hökmünde ulanylypdyr. Köne Sowet Soýuzynda we häzirem käbir ýurtlarda ateizm marksistik-leninistik taglymatyň aýrylmaz bölegi hasaplandy we «ylmy ateizm» ady bilen öñe sürüldi, wagyz edildi.

Materializmiň doly derejede dogry kabul edilen kommunizm bilen dolandyrylan ýurtlarynda ateizmiň ylmy (materialistik) fundamentlere esaslanýandygy aýdylypdyr, diniň-de jemgyýetçilik (sosial) hadysa hökmünde görülýändigi beýan edilipdir. Bu ugry bilen-de ylmy ateizm özüni Günbatardaky (filosofik) ateizmden aýry hasaplapyrdyr, olary (ýagny marksist we materialist dälleri) buržuaz ateizmi diýip häsiýetlendiripdir, düşunjelerini we stilini tankytlapdyr. Bu çarçuwada jemgyýetdäki ähli dini ynançlar, jemgyýetler, bileleşikler, ybadatlar, seremoniyalar, ýörelgeler, urp-

adatlar ýowuz tankyt astyna alnyp, gadagan edilipdir.[6] Çak edilşи ýaly, ýlmy ateizm dini içerden däl-de, daşarda ýykmaga jan edipdir we muny edýärkä-de ony birtopar galyplara sokup, adamlary boş zatlara ynanylýan ýaly görnüşde düşündirmäge, ideologik formanyň çäginde garalamaga synanşypdyrlar. Şeýlelikde, ýlym we filosofiýanyň ady bilen ideologik-syýasy maksatlar göz öňüne tutulypdyr. Ýöne netijede ýlmy ateizm-de her hili ideologiň goldawlara garamazdan, adamlaryň şübhesinden gutulyp bilmändir we çynlakaý ýagdaýda tankyda uçrapdyr. Şeýle-de bolsa, bu tankydy edilýänler-de bu hili ateizmiň içinde birnäçe ýyllap ýaşan we özlerine propoganda edilenler bolupdyr. Işimiziň soñky bölümlerine çenli ýlmy ateizm bilen baglanychykly giňişleýin maglumatlar berlip, onuň kemçiliklerini, otrisatel taraplaryny açyp görkezmäge synanşarys.

Şu ýere çenli esasy ugurlary bilen gysgaça düşündirişimiz ýaly, ateizm dürli şekillerde düşünülipdir we kesgitlenipdir. Gysgaça aýdanymyzda, ynançszylk we taňrytanamazlyk hökmünde beýan edilen ateizm, käte aňda Taňry ideýasynyň bolmazlygy (absolýut ateizm), käte Taňrynyň barlygynyň bilgesleýin inkär edilmegi (teoretiki ateizm), käte Taňry ýokmuş ýaly ýaşalmagy (praktiki ateizm), käte Taňrynyň barlygy hakyndaky çekişmelere biparh bolunmagy (gyzyklanmaýanlaryn ateizmi), käte-de ideologik (materialistik) forma görnüşinde (ylmy ateizm) orta çykypdyr.

Bu düşündirişleriň, kesgitlemeleriň her birine ynançly adamlar tarapyndan örän çynlakaý tankytlar orta atylypdyr. Esasan hem filisofik ölçegde ateistleriň pikir-düşünjeleri soraga çekiliplidir we ideýalary çüýredilipdir. Gepiň gerdişine görä aýtsak, bir ynsanyň doly derejede ynançszylk bolmagynyň mümkün däldigi öñe sürlüpdir. Taňrynyň barlygyny ret etmegiň şeýlekin aňsat zat däldigi subut edilipdir. Dini inkär eden kişilere orta näme goýandyklary, bir ynsanyň nirä çenli Taňra baglanychksyz galyp biljegi hakynda sorag ýoneldilipdir. Bir adamyň özünü ateist hökmünde görmegi mümkün däl. Ýöne şol bir wagtyň özünde ol kişiniň ateizmini esaslandyrmagy we hemme kişiniň kabul edip biljegi bolab tassyklaýy beýannamalar

getirmegi-de aňsat däl.

Elbetde, ähli bu çekişmeler, Taňrynyň barlygyna ynansyn ýa ynanmasyn, ony bir ynanç meselesi hökmünde gören kişiler üçin düşňüklü zat. Ters ýagdaýda, has öñem aýdyşymyz ýaly, ateizmi özüne ideologiýa ýa-da inkärçi akym hökmünde saýlap alan adamlar ýanynda bu çekişmeleriň hiç hili manysy ýok. Çünkü, bular ýaly adamlar öz garaýyşlarynyň daşyndaky hemme zady boýdan-başa inkär edýär we garşy tarap bilen pikir alyşmagy oýuna-da getirmeyär. Yöne bu dünýä gurlan gününden bări diniň garşylygy, tersi bolan örän köp ideologiýanyň gelip-geçip durandygy görlüp durka, diniň (töwhid ynanjy – Allanyň barlygyna we birligine bolan ynanç) bardygy we hemişelik bar boljakdygy görnüp duran hakykat.

Terjime eden: Seýitnazar ÄRNAZAROW.

-
- [1] George Smith «Atheism The Case Against God», New York 1989, sah 20;
  - [2] Stewert Sutherland «Atheism and The Rejection of God», Oxford 1977, sah 5;
  - [3] David Berman «A History of Atheism in Britain», London 1988, sah 2;
  - [4] Nielsen «Philosophy and Atheism», New York 1985, sah 123;
  - [5] A.J.Ayer «Language, Truth and Logic», London 1990, sah 23-120-1;
  - [6] Mesele bilen baglanyşykly jikme-jik maglumatlar üçin seret: Mehmet Akgün «Materializmiň Türkىyä aralaşyşy we ilkinji täsirleri», Ankara 1988, sah 11-57. Edebi makalalar